

Serafim Seppälä

Pyhän vuoren käsikirjoitukset – silta Bysanttiin

Seitsemänneltä vuosisadalta alkaen idän kristilliset keskuksat Antiokia, Jerusalem, Aleksandria, Edessa ja Konstantinopoli siirtyivät vuorollaan islamilaisen vallan alle. Islamilaisessa yhteiskunnassa kristillisen kulttuurin valtiollinen tukeminen päättyi, ja kristittyjen verotusta kiristettiin ja toimintaa rajoitettiin. Seurauksena oli kristillisten akatemioiden ja kulttuurielämän surkastuminen. Kun läntinen Eurooppa astui renessanssin aikaan ja kohti modernia, idässä tapahtui lähes päinvastainen prosessi: kirjallisuus, kuvataide ja arkkitehtuuri alkoivat taantua kansalliseksi eloonjäämistaiteliksi, jota kreikkalaiset, armenialaiset, koptit ja syyriankieliset kristityt kävivät kukin omalla rintamallaan.

Käytännössä kristittyjen ja muslimien yhteiselämä sujui yleensä rauhanomaisena rinnakkaiselona, mutta poikkeustilanteissa kuten sotien tai ryöstöretkien aikana luostareita voitiin ryöstää ja käsikirjoituskokoelmia hävittää. Tässä suhteessa historia muodostui synkimmäksi turkkilaisvallan aikana. Historiaa, traditiota ja taidetta katosi suuret määrät erityisesti kirkon kaikkein itäisimmillä alueilla, joissa aikanaan erittäin runsaslukuiset ja elinvoimaiset itäsyrialaiset ja armenialaiset¹ luostarilaitokset katosivat lopulta kokonaan. Sama koskee koko Vähää-Aasiaa, joka oli ortodoksisten luostarien sydäneluetta. Lähi-idässä kristillisen väestöpohjan pienentymisen johti vääjäämättä myös Syyrian ja Palestiinan alueiden ortodoksisten luostarien näivettymiseen. Satoja luostareita kirjastoineen hävisi vuosisatojen varrella yksi kerrallaan – yleensä ilman että kukaan olisi ollut dokumentoimassa niiden historian päättymistä.

¹ Olen paraikaa laatimassa suomenkielistä yleisesitystä armenialaisista luostareista; näiden historiat pitkälti koostuvat sarjasta hävityksiä ja jälleenrakennuksia.

Näiden kehityskulkujen aikana Athoksen luostarivaltakunta eli kreikkalaisittain Pyhä vuori² nousi vähitellen merkittäväksi keskuukseksi, jossa bysanttilaista kulttuuriperinnettä on säilytty, suojeltu ja ylläpidetty tähän päivään saakka. Myös Athosta vaivasivat niin veronkerääjät kuin merirosvotkin, mutta Pyhän vuoren suojissa oli kuitenkin poikkeuksellisen hyvät mahdollisuudet säilöä käsikirjoituksia ja sakraaliesineitä kuten reliikkejä. Niitä siirrettiin ensin Lähi-idästä Konstantinopoliin 600-luvulta alkaen, ja myöhemmin Konstantinopolista Pyhän vuoren luostarien kätköihin. Bysantin loiston aika jäi elämään luostarien arkirutiinien ja jumalanpalvelusten lisäksi myös kirjastojen holveihin. Lopputuloksena Athos on ainutlaatuinen silta modernista maailmasta Bysanttiin.

Athoksen kirjastot ovat kuitenkin jääneet varsin tuntemattomiksi vaikean saavutettavuuden takia. Naiset eivät voi vierailla niemimaalla lainkaan, ja miehilläkin, varsinkin ei-ortodokseilla, on tiukat kiintiöt. Tämä on väistämätöntä, koska majoituskapasiteetti ja infrastruktuuri eivät mahdollista vapaata matkailua: monien luostarien välillä ei ole edes kunnollisia teitä. Niinpä useimmat voivat tutustua Pyhän vuoren luostarikirjastoihin ja niiden historiaan ainoastaan kuvien ja kirjojen välityksellä.

Historian peruina jokaisella Pyhän vuoren luostarilla on vielä nykyäänkin huomattava käsikirjoituskokoelma. Athoksen 20 pääluostarissa on säilynyt yli 15 000 käsikirjoitusta; näistä kuvitettuja on viitisen prosenttia. Viime vuosikymmenten kirjallisuudessa määrä on arvioitu välille 12–15 000, mutta uuden *Athos Digital Heritage* -projektin loppuarvio on 15 000 kreikkankielistä ja 1500 slaavilaista. Määrissä on aina jonkinasteista hajontaa riippuen siitä, millainen fragmentti lasketaan ”käsikirjoitukseksi”. Athoksen käsikirjoitukset ajoittuvat 800–1700-luvuille, ja suuri osa on bysanttilaisen valtakunnan hajoamisen ajalta. Kokoelma on yhä kokonaisuudessaan ainutlaatuinen, vaikka merkittäviä käsikirjoituksia onkin viety länsimaiden akateemisiin kirjastoihin valtavat määrät. Merkittävin kreikkalaisten käsikirjoitusten kokoelma on Vatikaanissa, ja muita tärkeitä vanhoja kokoelmia

² Ortodoksit ovat yleensä käyttäneet Athoksesta nimitystä ”Pyhä vuori” (kr. Ἁγίον Όρος, serb. Света гора, ven. Святая гора, geor. მთაწმიბედა). Ennen Athosta nimitystä käytettiin Siinaista ja sen Pyhän Katariinan luostarista.

Suuren lavran pääkirkko. Kuva: Serafim Seppälä 2004.

on Siinailla Pyhän Katariinan luostarissa sekä Aleksandrian, Konstantinopolin ja Jerusalemin patriarkaateissa.

Suurimmat ja merkittävimmät kokoelmat ovat Suuren lavran (2148 käsikirjoitusta), Vatopedin (1686), Ivironin (1386) ja Hilandarin luostareilla. Pienempienkään luostarien kokoelmia ei voi väheksyä. Vaatimattomimmatkin kokoelmat, kuten Pantokratorin 234 käsikirjoitusta, olisivat Suomessa melkoinen kansallisaarre. Athoksen luostarien hännänhuipuksi voinee arvioida Stavronikitan, jonka kokoelma on Athoksen mittapuulla varsin mitätön. Takavuosien kuvausten mukaan kirjasto on hämärässä ja hivenen kosteahkossa huoneessa, ja kirjojen järjestys on jokseenkin kaoottinen. Sielläkin on kuitenkin säilytetty noin 170 luetteloitua käsikirjoitusta, joiden joukossa on muun muassa keskiajan hienointa miniatyyrimaalausta edustava evankeliumikirja (*MS. Stav. 43*).

Täysin tarkkaa kokonaiskuvaa Athoksella kopioiduista ja säilytetyistä käsikirjoituksista ei ole kenelläkään, mutta viime vuosina on edistytty melkoisesti. Vielä sata vuotta sitten käsikirjoitusten lukema arvioitiin 8000:ksi, ja läntiset oppineet tuskailivat munkkien välinpitämättömyyttä käsikirjoituksia kohtaan. Paikkaa pidettiin paraatiesimerkkinä kreikkalaisortodoksisen kirkon intellektuaalisesta pysähtyneisyydestä. Nykyään tilat ovat useimmiten asianmukaiset ja osaamistakin löytyy. Tutkimustyö on kuitenkin vielä kesken, ja uusia käsikirjoituslöytöjä saattaa vielä ilmaantua luostarien kätöksistä.

Valtaosa Athoksen kirjastojen käsikirjoituksista on liturgisia, raamatullisia ja patristisia tekstejä. Näiden lisäksi on myös kosolti pyhien elämäkertoja sekä jonkin verran apokryfisiä kirjoituksia. Kaikki käsikirjoitukset eivät ole kristillisiä: Athoksella on säilynyt myös sadoittain klassisia kreikkalaisia tekstejä.³ Näiden klassikkojen joukossa on esimerkiksi Homeroksen runoutta ja filosofi Plutarkhoksen kirjoituksia. Athokselta on tullut maailman tietoisuuteen myös Ptolemaioksen käsikirjoitus, joka on lajissaan merkittävimpiä. Vatopedin kirjastossa säilytetyn Ptolemaioksen ”Maantieteen” kartat herättivät ihastusta 1800-luvun eurooppalaisissa tutkijoissa, joita alkoi vierailta tutustumassa kirjaston antiin.⁴ Athoksen kirjastot ovat itseoikeutetusti myös maailman johtava bysanttilaisen kirkkolaulun aarreaitta.

Teologisista teksteistä yksi merkittävimpiä Athoksella säilyneitä käsikirjoituksia on ”Hermaan paimen”, Rooman alkukirkon mystinen näykokokoelma 100-luvun alkuvuosilta. Tekstistä on säilynyt parikymmentä fragmenttia 100–400-luvuilta, joista kuuluisin on *Codex Sinaiticusin* lopussa oleva teoksen ensimmäinen neljännes. Alkukielistä kokonaisuutta pidettiin kuitenkin menetettynä, kunnes Pyhältä vuorelta löytyi lähes kokonainen käsikirjoitus. Tämä 1300-luvun käsikirjoitus tarjosi alkukielisen tekstipohjan myös niille jaksoille, jotka tunnettiin vain latinan- ja etiopiankielisinä käännöksinä. Käsikirjoituksen historia muodostui kuitenkin erikoiseksi.

³ Rudberg 1956, 174–185.

⁴ Riley 1887, 69.

Lähinnä käsikirjoitusten väärentäjänä tunnettu Konstantinos Simonides hankki siitä osan itselleen vuonna 1855 ja myi sen Leipzigin yliopistolle samoin kuin tekstistä itse kopioimiaan jaksoja.⁵ Kun Simonides pidätettiin muiden konnuuksiensa takia, viranomaisilla ja tutkijoilla oli melkoinen työ selvittää hänen myymiensä, kopioimiensa ja säilyttämiensä materiaalien luonnetta. ”Hermaan paimenen” loput lehdet löydettiin kuitenkin Pyhän Gregorioksen luostarin kirjastosta 1880-luvulla ja julkaistiin pian tämän jälkeen.⁶ Kyseinen koodeksi on Pyhän Gregorioksen luostarin kirjastossa, osa siitä Leipzigin ja yksi lehti on jäänyt kateisiin.

Athoksella säilyneestä apokryfisestä kirjallisuudesta esitän kaksi esimerkkiä. *Tuomaan teot* on Syyriassa 200-luvun alussa laadittu kertomus apostoli Tuomaan matkoista Intiassa. Tekstin alkukieli on syyria, mutta kreikkankieliset versiot ovat hyvin varhaisia. Niistä osa on säilynyt Athoksella. Olen tehnyt *Tuomaan teoista* suomennoksen ja jonkin verran tutkimusta,⁷ ja välitilinpäätöksenä voi todeta, että mitä tarkemmin syyrialaisen ja kreikkalaisten versioiden yksityiskohtiin perehtyy, sitä kimurantimmaksi versioiden välinen suhde muuttuu.

”Filippoksen tekojen” kokonainen teksti löydettiin Ksenofontoksen luostarin kirjastosta vuonna 1974. Asialla olivat sveitsiläiset professorit François Bovon ja Bertrand Bouvier. Käsikirjoitus oli 1300-luvulta, mutta alkuteksti on viimeistään 300-luvulta. Monet sen jaksoista tunnettiin erilaisina katkelmina, mutta Athoksen kirjastojen ansiosta teos saatiin julkaistua kokonaisena. Sitä voi pitää eräänlaisena kristillisen aikakauden kaunokirjallisuutena, jossa apostoli on uudenlainen heeros.⁸

Kaiken kaikkiaan Pyhän vuoren kokoelmat eivät ole merkittäviä ainoastaan Athoksen ja teologian kannalta, vaan myös laajemmin keskiajan itäisen historian ja bysanttilaisen lain kannalta. ”Athoksen aktojen” nimellä tunnettu tekstikokoelma on tärkein säilynyt kooste bysanttilaisia doku-

⁵ Leipzig Universitätsbibliothek, *Cod. Gr.* 9.

⁶ Robinson & Lambros 1888 (ks. vi-xii); Lake 1907.

⁷ Seppälä 2006 ja 2018.

⁸ Bovon, Bouvier & Amsler 1999.

mentteja, jotka kattavat poliittista, taloudellista ja kirkollista historiaa sekä lakia ja kulttuurihistoriaa.

Varsinaisten luostarien lisäksi käsikirjoituksia saattaa löytyä myös pienemmistä skiitoista.⁹ Eräs Athoksella käynyt tutkijaryhmä hämmästeli sitä, kuinka jopa piskuisessa romanialaisessa Pyhän Hypatioksen skiitassa oli oma pieni käsikirjoituskokoelmansa. Tämäkin on hyvä esimerkki siitä, millainen bysanttilaisen kulttuurin aarreaitta on kyseessä.

Athos kokonaisuudessaan kuuluu myös Unescon maailmanperintökohteisiin. Perusteluissaan Unesco toteaa taiteellisten ja arkkitehtonisten seikkojen lisäksi myös sen, miten Athoksella perinteinen elämäntapa ja elinkeinot, samoin kuin ympäristön koskemattomuus, on säilytetty tavalla, joka muualla yhteiskunnassa ei ole mahdollista.¹⁰

Athoksen patristisia aarteita

Pyhän vuoren kirjastojen kätköistä on löydetty lukuisia kirkkoisien teoksia, joita ei ole säilynyt missään muualla. Läntisten tutkijoiden hämmästykseksi tätä patristista materiaalia alkoi pulpahdella esiin 1800-luvun puolivälin tienoilla. Esittelen seuraavassa tärkeimpiä tapauksia.

Hippolytos (170–235) oli alkukirkon tärkeimpiä teologeja. Hänet tunnetaan erityisesti ”Apostolisen tradition” kokoajana. Kyseessä on vanhin kokonaisena säilynyt kirkkojärjestys, jossa käsitellään muun muassa vihkimyksiä, katekumeeneja, kastetta ja ehtoollista. Hippolytos vaikutti Roomassa mutta kirjoitti kreikaksi; edellinen seikka edesauttoi hänen unohtumistaan idässä ja jälkimmäinen lännessä. Hippolytos oli varsin jyrkkämielinen. Useimmista alkukirkon isistä poiketen hän piti filosofiaa selkeänä vihollisena ja uskoi teologisen totuuden olevan koko totuus. Hän riitaantui piispansa kanssa, minkä takia historia muistaa hänet ”vastapaavina”, ja tämän

⁹ Skiitat ovat luostarien alaisuudessa toimivia erakkoyhteisöjä, jotka ovat yleensä pieniä, mutta suurimmissa skiitoissa voi olla kymmeniä munkkeja, jolloin ne de facto ovat luostareita muuten paitsi hallinnollisesti.

¹⁰ Unesco world heritage list, <http://whc.unesco.org/en/list/454>.

seurauksena suurin osa hänen tuotannostaan katosi. Niinpä oppineiden maailmassa virisi kohahdus, kun Athokselta löytyi vuonna 1842 peräti seitsemän osaa (4-10) hänen pääteoksestaan ”Kaikkien harhaoppien kumoaminen”.

Serapion Thmuislainen (k. 362 jälkeen) on myös erittäin mielenkiintoinen tapaus. Kirkkohistoria tuntee hänet erakkomunkkiyhenteisön johtajana, joka valittiin piispaksi Pohjois-Egyptin Thmuisiin, sekä Athanasios Suuren ja pyhittäjä Taisian läheisenä ystävänä. Serapionin kutsumanimenä oli *skholastikos*, ”oppinut” ja hän oli aikansa keskeisiä opettajia, mutta jostain syystä hänen kirjoituksensa katosivat historian näyttämöltä. Niinpä innostus oli suuri, kun vuonna 1924 kävi ilmi, että Vatopedin kirjastossa on kokonainen alkukielinen versio hänen teoksestaan ”Manikealaisia vastaan”, josta tunnettiin aiemmin vain latinan- ja kreikankielisiä fragmentteja.¹¹ Teos on itäisen ihmiskuvan ja maailmankuvan kannalta tärkeä, sillä siinä Serapion keskittyy kritisoimaan dualismin perusteita. Kuriositeettina voidaan mainita, että Serapionin Uudessa testamentissa Markus oli ennen Matteusta - olihan Markus Egyptin oma apostoli! Serapion on myös varhaisimpia reliikkien kunnioittamista dokumentoineita kirkkoisia.

Vielä suurempi yllätys koitti 1890-luvulla, kun esiin tuli Athoksen Suuren lavran käsikirjoitus no. 149, arkaainen *Eukhologion* samaisen Serapionin nimissä. Sen julkaisi ensimmäisenä Dmitrijewskij Kiovan hengellisen akatemian sarjassa vuonna 1894, mutta tämä jäi vaille huomiota. Pian myös Georg von Wobbermin löysi saman tekstin ja julkaisi sen Saksassa muutamia vuosia myöhemmin, mikä herätti lännessä suurta teologista kiinnostusta.¹² Tutkimuksessa varmistui, että teos on Serapionin 300-luvun puolivälin tienoilla laatima. Sanasto oli yhtenäistä, joten teos ei ollut muokkautunut historian varrella, kuten rukousten tapauksessa olisi voinut olettaa. Kyseessä on ainutlaatuisen tarkka dokumentti varhaiskirkon liturgisesta elämästä. *Eukhologionissa* on 30 rukousta sekä Isää ja Poikaa käsittelevä teologinen kirje. Rukouksista kahdeksantoista on liturgiasta, seitsemän

¹¹ Ks. Casey 1931.

¹² Keskustelua: Fitschen 1992, 85–91.

liittyy kasteeseen, kolme vihkimyksiin, ja lisäksi mukana on mirhavoiteen siunaus ja hautajaisrukous.

Athoksen aarteisiin kuuluu myös tunnettujen kirkkoisien harvinaisia tekstejä. Paraatiesimerkki näistä on Johannes Khrysostomoksen ”Katekeettisia puheita”, jotka on pidetty Antiokiassa vuosina 386–388 kirkkoon liittyneille. Vanhastaan tunnettiin kaksi Mignen julkaisemaa puhetta, kunnes lisää alkoi löytyä ensin vuonna 1909 ja sitten vuonna 1955. Tällä kertaa paikkana oli Stavronikitan luostari. Puheita on kaksi erilaista sarjaa (toisessa neljä, toisessa kahdeksan homiliaa), ja ne sisältävät mielenkiintoisia näköaloja antiokialaisiin kastekäytäntöihin ja kristityksi tulemisen prosessiin.

Tällaisten käsikirjoitusten kautta avautuu ainutlaatuisia näkökulmia varhaisbysanttilaiseen elämään ja kirkolliseen kulttuuriin kauan ennen Athoksen luostarimaailman nousua. Erityisesti liturgisten toimitusten varhaishistoria näyttäisi erilaiselta ilman Pyhän vuoren kokoelmia.

Athoksen käsikirjoitusten varhaishistoriaa

Käsikirjoitukset ovat historian peili. Aivan erityisesti tämä koskee luostari-maailmaa, jossa suuri osa päivittäisestä elämästä pyörii tekstien ympärillä: monituntisten jumalanpalvelusten ja ruokailujen aikana lukeminen täyttää äänimaiseman, ja moni käyttää vapaahetket omaan lukemiseen. Käsikirjoitusten kopioiminen on luostareiden keskeistä toimintaa. Siksi käsikirjoitusten historia on samalla Athoksen historiaa, ja Athoksen luostarielämän synty merkitsee myös käsikirjoitusten syntyä.

Pyhän vuoren kirjastot ovat lähteneet kasvamaan käytännön tarpeista: kilvoituselämässä tarvitaan liturgisia tekstejä, pyhiä tekstejä, pyhien elämäkertoja ja hengellistä lukemista. Käsikirjoituksia alettiin tehdä Athoksella kilvoitustoiminnan alkamisesta lähtien, 800-luvun tienoilla. Yhteydet Konstantinopoliin olivat tiiviit näistä varhaisvaiheista alkaen, ja siksi Pyhälle vuorelle tuotiin myös valtakunnan pääkaupungin parhaiden kirjurien tuotoksia.

Athos oli erakkomunkkien kilvoittelualuetta jo ennen varsinaisten luostarien perustamista. Luostarien historiassa käsikirjoitukset olivat kirjaimellisesti mukana aivan alusta saakka: kun Suuren lavran perustaja pyhä Athanasios, joka oli kotoisin nykyisen Itä-Turkin pohjoisrannikolta Trapezuksesta (nyk. Turkin Trabzon), tuli Athokselle vuonna 959, hänellä oli mukanaan kaksi kirjaa. Vaatimattomassa erakkokeljassaan hän kopioi ja koristeli käsikirjoituksia. Viisi vuotta myö-

Gregorioksen luostari. Kuva: Serafim Seppälä 2004.

hemmin Athanasios sai keisarilta vahvistuksen luostarin perustamiselle. Suuren lavran samoin kuin vuonna 980 perustetun georgialaisen Ivironin luostarin suhteet Konstantinopoliin olivat alusta saakka hyvät, ja luostareihin virtasi valtion tukea. Tämä loi suotuisat olosuhteet kirjallisen kulttuurin kehittämiseksi.

Pyhän vuoren vanhin käsikirjoitus (Pantokrator no. 61) on kirjoitettu pian ikonoklasmin päättymisen (843) jälkeisinä vuosina. Toisin sanoen osa käsikirjoituksista on vanhempia kuin Athoksen luostarit itse. Esimerkiksi Vatopedin luostari lienee perustettu 970-luvulla, mutta kirjastossa on evankeliumikäsikirjoitus vuodelta 948. Filotheoksen luostarissa on seitsemäntoista käsikirjoitusta 800–1000-luvuilta, vaikka luostari on perustettu vasta joskus 900- ja 1000-lukujen vaihteessa. Tarkat ajoitukset perustuvat siihen,

että monessa tapauksessa kopistit ovat signeeranneet ja päivänneet työnsä. Tarkasti päivättyjä käsikirjoituksia on 900-luvulta lähtien.

Athoksen kokoelmien historiallisesti merkittävimpiä dokumentteja ovat keisarilliset ”kultaiset bullat” (kr. *khrysobullon*, lat. *bullā aurea*). Nimitys viittaa alun perin kullattuun sinettiin. Vastaavasti puhutaan myös ”lyijybullista” ja ”vahabullista” sinetin materiaalin mukaan. Lopulta *khryso-bullon*-nimitystä käytettiin kaikista keisarin antamista julistuksista, vaikka niissä ei olisi kultaista sinettä ollutkaan. Bullien sisältönä voi olla esimerkiksi luostarien vapauttaminen veroista; tällaisista on useita esimerkkejä 1000-luvun tienoilta.

Joissain tapauksissa historiallinen jatkuvuus on säilynyt rikkomattomana. Filotheoksen luostarin kirjasto ei ole Athoksen suurimpia (250 käsikirjoitusta ja noin 150 fragmenttia sekä 2000 kirjaa), mutta se on sikäli merkittävä, että se on toiminut vuodesta 1141 alkaen eikä sitä ole koskaan varsinaisesti hävitetty. Tämä taas johtuu luostarin sijainnista metsäisen rinteiden suojissa, kaukana rannikolta. Filotheoksen luostarin käsikirjoituksia tutkittaessa on käynyt ilmi, että historiassa on pitkiä ajanjaksoja, jolloin kaikki luostarin käsikirjoitukset on hankittu ja saatu luostarin ulkopuolelta, ilmeisesti myös Athoksen ulkopuolelta.¹³ Kokoelmien karttumisen lahjoituksin oli tavanomaista. Moni on lahjoittanut luostarille koristellun evankeliumikirjan, ja vastineeksi luostarissa rukoiltiin lahjoittajan puolesta – ja rukoillaan edelleenkin.

1200-luvun alussa ristiretkeläisten vanavedessä myös Athoksella oli levottomuuksia, ja rosvojoukkioit verottivat luostarien aarteita. Ajoittaisista vaikeuksista huolimatta luostarien kirjastot kuitenkin karttuivat tuohon aikaan voimakkaasti.

Kirjallisen kulttuurin vaaliminen ei ole itsestäänselvyys, eikä lainkaan helppo tehtävä. Athoksen kukoistuksen aikana kreikan puhekieli oli jo alkanut loitontua klassisista ja patristisista standardeista, ja hyvä koulutus oli yhä harvinaisempaa. Valtaosa Athoksen munkeista tuli maaseudulta ja

¹³ Filotheoksen kirjaston historiaa on tutkinut Allison 1996.

oli lukutaidottomia.¹⁴ Näin ollen asetelma oli haasteellinen. Jonkinlaisena historian sääntönä voidaan pitää, että mitä isompia ja vahvempia luostarit ovat ja mitä enemmän niiden elämä on yhteisen säännön säätelemää, sitä paremmat mahdollisuudet niillä on kehittää ja vaalia kirjallista kulttuuria. Erakot ja idiorytmisesti¹⁵ eläneet munkit ovat tässä suhteessa olleet selvästi heikommilla, joskin jotkut yksinään kilvoitelleet munkit ovat voineet elättää itsensä omistautumalla käsikirjoitusten tekemiseen.

Käsikirjoitusten kopistit ovat henkilöinä jääneet tuntemattomiksi. Tutkijat ovat kuitenkin identifioineet viisi eri kirjuria, jotka tekivät käsikirjoituksia 1100-luvulla, ja seuraavalta vuosisadalta samoin viisi lisää.¹⁶ Heidän töissään ei ole kuvitusta. Tulevaisuudessa tämän tyyppiset tutkimukset tehostuvat, kun niitä voidaan tehdä koneellisilla käsialojen lukijoilla.

Athoksen omia kirjoittajia sen sijaan tunnetaan suuri joukko. Nämä ovat jääneet lännessä varsin tuntemattomiksi, kuten toisen vuosituhannen ortodoksinen kulttuuri muutenkin. Hesykasmin nousukausi merkitsi myös kirjallisuuden piristysruisketta. 1300-luku oli athoslaisten ajattelijoiden ja kirjoittajien kulta-aikaa. Toisen vuosituhannen johtava teologinen kirjoittaja Gregorios Palamas (k. 1359) laati luomisvoimaisia teologisia kirjoituksia ja kokosi patristisia tekstejä hesykastisen hengenelämän puolustukseksi ja perustaksi. Muita saman aikakauden merkittäviä athoslaisia nimiä ovat hagiografi Joosef Kalothetos, Filadelfian metropoliitaksi valittu Theoleptos (k. 1322), igumeni ja patriarkka Filotheos Kokkinos (k. 1379) sekä kirkkomusiikin suurnimi Johannes Koukouzeles (k. n. 1360), joka toimi ensin Konstantinopolin keisarin hovissa ja siirtyi sitten Suuren lavran veisuunjohtajaksi.¹⁷ Hagiografian alalla athoslaiset kirjurit loivat uudenlaisen pyhien elämäkertakokoelman, joka osittain syrjäytti Simeon Metafrasteksen

¹⁴ Oikonomides 1988, 167–178.

¹⁵ ”Idiorytminen” kilvoittelu tarkoittaa erakkoelämää, jossa ei eletä yhteisen säännön ja kuuliaisuuteen perustuvan luostarijärjestyksen alaisuudessa, vaan ”omaan tahtiin”. Yleensä idiorytmisesti elävillä oli lauantai-iltana yhteinen vigilia ja sunnuntaina yhteinen liturgia; nämä voitiin myös toimittaa yhtenä kokoöisenä palveluksena.

¹⁶ Galavaris 2007, 16.

¹⁷ Ajan luostarielämän ja musiikin suhteesta: Lingas 1996.

klassisen *Synaksarionin*.¹⁸ Athoksen kokoelmassa päivittäiset muistot oli yhdistetty liturgisen vuoden liikkuviin juhliin. Athokselta tuli myöhäisbyzanttilaisella kaudella myös piispoja ja jopa Konstantinopolin patriarkkoja (Nifon, Kallistos, Filotheos Kokkinos).

Käsikirjoitusten paljoudesta voisi poimia maininnan arvoisia esimerkkejä loputtomasti. Eräs kuuluisimmista on ”Keisari Fokaksen evankeliumi”, jota säilytetään Suuren lavran varastohuoneessa (*skeuofylakion*). Fokas oli armenialaista sukua ja tunsi Suuren lavran perustajan pyhän Athanasioksen lapsuudestaan saakka; molemmat olivat lähtöisin valtakunnan itäosista.

Käsikirjoitusten joukossa on luonnollisesti myös mitä erilaisimpia kuriositeetteja. Esimerkiksi ”Barlaam ja Josafat” -legendan käsikirjoitus 1200-luvun alusta sisältää palstan, jossa on käännös muinaisranskan kielellä.¹⁹ Pantokratorin luostarin kirjastossa taas oli säilynyt maailmanhistorian kronologia, joka oli muodoltaan poikkeuksellinen: teksti on lähes 8 metriä pitkä, 10 senttimetrin levyinen kääri, joka on rullattu pienen kepin ympärille.²⁰

Joihinkin käsikirjoituksiin on merkitty kirous tekstin mahdollista varastajaa varten. Tällaisia tehtiin muun muassa Filotheoksen luostarissa 1500-luvulla. Kirous merkittiin kaikkiin käsikirjoituksiin, joita luostari sai kokoelmiinsa. Kyseessä on selkeä indikaattori siitä, että luostarien turvallisuus oli uhattuna. Tapa on yleisempi Lähi-idässä, esimerkiksi syyriankielisissä käsikirjoituksissa.

¹⁸ *Synaksarion*-kokoelma sisältää ortodoksisen kirkon pyhien elämäkertoja muistopäivittäin. Suomalainen *Synaksarion* (toim. Serafim Seppälä) on kaksitoistaosainen 5500-sivuinen sarja, joka ilmestyi 2003–2019.

¹⁹ Muinaisranska viittaa suunnilleen 700–1300-lukujen kielimuotoon. ”Barlaam ja Josafat” -kertomuksen käsikirjoitushistoria on tärkeä myös siksi, että se sisältää muokatun version Aristideen *Apologiasta*, joka on peräisin 120-luvulta. Tätä tematiikkaa olen käsitellyt tarkemmin teoksessani *Keisarin edessä*. Ks. Seppälä 2017, 21–26.

²⁰ Riley 1887, 106.

Käsikirjoitukset kuvataiteena

Yleisesti ottaen luostareissa on oltu enemmän kiinnostuneita tekstistä kuin sen koristelemisesta. Aina on kuitenkin ollut myös niitä, jotka ovat nähneet vaivaa käsikirjoitusten ja niiden kansien koristelemisessa ornamentein ja kuvin. Kuvitus ei kuitenkaan riipu vain kopistin luovuudesta, vaan väreille, kultauksille ja työlle tarvitaan myös tilaajat eli maksajat.

Osa Athoksen käsikirjoituksista on siis myös kuvataidetta. Maalauksin koristeltuja käsikirjoituksia on noin 800, joista vanhimmat ovat 900-luvulta. Vanhimmat ja kauneimmat kuvitukset eivät ole Athoksen omaa tuotantoa vaan lähtöisin lähinnä Konstantinopolista. Nämä kuuluvat bysanttilaisen taiteen suurimpiin aarteisiin. Pyhän vuoren suojissa ne ovat säilyneet historian myrskyisimpien vaiheiden yli. Kuvitetuista käsikirjoituksista valtaosa on säilynyt vanhimpien ja isoimpien luostarien kirjastoissa. Suurimmissa luostareissa on usein toiminut erityisiä kalligrafian työpajoja, joissa on keskitytty käsikirjoitusten kaunistamiseen. Kalligrafi on mainittu Suuren lavran typikonissa jo Athanasios Athoslaisen aikana.

Käsikirjoitusten kuvista käytetty termi ”miniatyyri” on harhaanjohtava, sillä kuvat eivät useinkaan ole minikokoisia vaan koko sivun kattavia. Miniatyrimaalaukset ovat luonteeltaan enemmänkin paperille tehtyä ikonografiaa kuin pelkkää kirjan kuvitusta. Pyhän kirjan kuvat luovat ikonimaisen sakraalitalan, joka on osaltaan muodostamassa kirjan pyhyyttä siinä missä tekstikin. Pyhien kirjoitusten kuvitus keskittyy valtaosaltaan ilmentämään liturgisten juhlien tematiikkaa. Näin käsikirjoitusten kuvittaminen on elävässä yhteydessä jumalanpalveluselämään, kuten kaikki muukin Athoksen kulttuurissa. Miniatyrimaalauksen ikonimaisuutta korostaa myös se tekninen seikka, että kuvat on usein maalattu erikseen ja lehti on liitetty koodeksiin myöhemmin. Tämä tapa yleistyi 1400-luvulla, mutta se tunnetaan jo 900-luvulta.

Käsikirjoitukseen liittyy läheisesti myös kansitaide: kullalla, hopealla ja jalokivillä koristellut kirjankannet ovat parhaimmillaan pieniä taideteoksia itsessään. Tällaisten käsikirjoitusten synty on myös resurssikysymys ja edellyttää varakkaita tilaajia.

1200- ja 1300-luvut olivat Athoksella aikaa, jolloin käsikirjoituksia tehtiin enemmän ja enemmän. Pyhälle vuorelle tuotiin myös ajan parhaiden kirjurien ja kuvittajien töitä erityisesti Thessalonikasta. Tämän aikakauden tuotokset voi toisinaan tunnistaa nopeasti siitä, että evankelista on kuvattu vasenkätisenä ja/tai istumassa polvet kohollaan. Vasenkätinen evankelista -tyyppi syntyi Konstantinopolissa 1200-luvun lopulla ja levisi nopeasti lähialueille, myös Athokselle. Samoihin aikoihin käyttöön tuli vielä suurempikin erikoisuus: evankelistojen vierelle asetettiin viisautta symboloiva feminiininen olento, Sofia.²¹

Kielten kirjoja

Athos ei ole ainoastaan kreikkalaisen kulttuurin aarreaaitta. Athoksen käsikirjoitukset kertovat myös Pyhällä vuorella vallinneesta monikielisydestä ja monikulttuurisuudesta. Paljon tästä tradition kirjosta on vaipunut unholaan. Nytemmin on jo pitkälti unohtunut, että 900-luvulta 1200-luvulle Athoksella toimi ”amalfilaisten” eli Italiasta tulleiden munkkien luostari. Toinen unohdettu seikka on, että Athoksen varhaisvaiheissa Pyhällä vuorella oli myös armenialaisia kilvoittelijoita. Jo Athoksen varhaisten, 800-luvun puolivälin erakkojen joukossa mainitaan armenialainen Josef, joka oli pyhän Euthymioksen läheisimpiä ystäviä. Ainakin Esfigmenoksen luostarissa tiedetään olleen Athoksen varhaisaikoina paljon armenialaisia munkkeja. Nämä olivat länsiarmenialaisia, jotka olivat liittyneet Bysantin kirkon yhteyteen.

Athokselle on aina virrannut kilvoittelijoita eri taustoista. Nykyään tulijoita on kosolti myös länsimailta, ja suomalainenkin munkki löytyy jo neljästä luostarista. Yleensä tulijat ovat nopeasti sulautuneet osaksi kreikankielistä luostarielämää. Omien valtakuntiansa tukemat ortodoksiset paikalliskirkot – Georgia, Serbia, Bulgaria, Venäjä, Romania – sen sijaan ovat onnistuneet rakentamaan Athokselle omat jalansijansa.

²¹ Galavaris 2007, 18–21.

Ivironin luostari oli perustamisestaan (980) saakka georgialaisten munkkien keskus lähes vuosituhannen ajan. Luostari kantaa vanhaa georgialaisen Iberian ruhtinaskunnan nimeä. Se toimi läpi keskiajan georgialaisen kirjallisuuden voimakseksena, jossa käännettiin suuri määrä kreikkalaista materiaalia georgiaksi. Paikan merkitystä georgialaisille voi aistia arkkipiispa Timotheos Gabashvilin matkakertomuksesta. Hän saapui luostariin vuonna 1755:

Korkein oli osoittanut armoaan minulle ja katsonut minut arvolliseksi tulemaan tähän paikkaan. Niin minä, alhainen ja mitä arvottomin Timoteos, sain kunnian elää tämän yhteisön kanssa ja jakaa heidän kanssaan rukoukseni ja synnintunnustukseni. Sieluni iloitsi, kun söin leipää istuen samassa pöydässä luostariväen kanssa. Kiitin kaikkeinpyhintä Jumalansynnyttäjää, kaikkien kristittyjen ja eritoten Georgian kansan toivoa. Ihmettelin, kuinka minä, suurin syntinen kaikista georgialaisista, olin kutsuttu tulemaan tänne [...] luostariin, jossa käännettyillä kirjoilla koko Georgia oli valaistu.²²

Yksi Ivironin varhaisista käännöksistä on tekstihistorialtaan koko kirkkohistorian värikkäimpiä. Georgialainen munkki Euthymios käänsi 900-luvulla kreikasta georgiaksi Jumalanäitiä käsittelevän kirjoituksen, joka on Maksimos Tunnustajan nimissä. Kirjoitus on sisällöltään poikkeuksellisen seikkaperäinen ja syvällinen esitys Jumalansynnyttäjän elämästä ja merkityksestä – yleensä aihetta ei Bysantissa käsitelty juuri yksittäisiä juhlahomioita laajemmin. Aivan erityisen merkittävä teksti on, mikäli sen kirjoittaja todella olisi Maksimos Tunnustaja, Bysantin ehkä suurin teologinen ajattelija. Tämä teksti olisi näet hänen ainoa mariologinen kirjoituksensa, mutta sen alkuperä on toistaiseksi hämärän peitossa. Kreikkalainen alkuteksti on kadonnut, ja georgiankielinenkin versio luultiin kadonneeksi, kunnes sen fragmentteja alettiin jäljittää eri puolilta maailmaa. Tutkijat onnistuivat löytämään viisi fragmenttia Tbilisistä, kolme Jerusalemin patriarkaatista, yhden Odessasta ja yhden Siinailta. Vanhin fragmentti on peräisin 900-lu-

²² Gabashvili 2001, 83. Artikkelin kaikki suomennokset ovat kirjoittajan, ellei toisin mainita.

vulta, ja se oli vuosisatojen ajan ollut täytteenä armenialaisen rukouskirjan sidonnassa. Näistä fragmenteista saatiin juuri ja juuri koottua kokonainen teksti.²³

Ivironin kirjaston kokoelmissa on noin 2000 käsikirjoitusta, joista yli 100 georgiankielisiä. Myös näistä osa on luostaria itseään vanhempia: Pyhän vuoren vanhin georgialainen evankeliumikäsikirjoitus on päivätty vuodelle 913. Iviron on Athoksen luostarien hierarkiassa kolmantena, ja siellä sanotaan olevan useamman kanonisoidun pyhän reliikkejä kuin missään muussa luostarissa.

Modernia aikaa lähestyttäessä Ivironin luostari kreikkalaistui vähitellen. Viimeinen georgialainen munkki kuoli vuonna 1955. Nykyisin georgialaiset kirkonmiehet saavat vierailta omassa luostarissaan kuin vieraat ainakin.²⁴ Georgialaisilla on kyllä ollut omassa maassaan ”Uuden Athoksen luostari”, mutta sen taas ovat perustaneet Athoksen venäläiset munkit 1870-luvulla ja nykyään alue kuuluu Abhasiaan.

Slaaveja alkoi tulla Pyhälle vuorelle 1100-luvulta alkaen. Panteleimonin luostarista tuli venäläisten keskus, joka tunnetaan myös nimellä *Russikon*. Vuosisatojen varrella se on läpikäynyt useampia nousun ja laskun kausia. 1800-luvun lopulla se nousi valtaisaan kukoistukseen, mutta Neuvostoliiton aikana rappeutui nopeasti. Viimeiset parikymmentä vuotta on ollut uuden kukoistuksen aikaa. Sitä symboloi ehkä parhaiten se, että presidentti Vladimir Putin on ehtinyt vierailta luostarissa jo kaksikin kertaa. Panteleimonin luostarin kirjastossa on säilynyt yli 1300 kreikkalaista ja 600 slaavilaista käsikirjoitusta sekä erilaisia fragmentteja.

²³ Tekstin sisältöä on esitelty kirjassani Seppälä 2010, 297–301.

²⁴ Anekdoottina mainittakoon, että vuonna 2007 satuin tulemaan Ivironiin yhtä aikaa Georgian kirkon edustajien kanssa, ja hämmennyksekseni minulle annettiin viimeinen edustustason vierashuone Georgian delegaation nenän edestä. Ansio tästä kuului Helsingin taidemuseon tuolloiselle Athos-näyttelylle: vierashuoneita jakanut munkki liikkutti silminnähden, kun kuvailin – kieltämättä hieman pateettisesti – Tennispalatsin mainoskampanjaa, jonka myötä protestanttisen maan pääkaupunki oli täyttynyt Jumalanäidin kasvoista tekstillä ATHOS höystettynä.

Jo varhaisvaiheissaan autoitunut Hilandar jälleenrakennettiin vuosina 1198–1200 serbien luostariksi, ja kirjallisuutta alettiin laatia välittömästi. Hieman myöhemmin Zografoksen luostarista tuli bulgaarien kilvoituspaikka. Zografoksen luostarin kokoelmissa on 388 slaavilaista ja 126 kreikkalaista käsikirjoitusta sekä yli 10 000 painettua kirjaa. Näin Athoksen käsikirjoitusperinne sai yhä monikansallisempia ja -kielisempiä sävyjä.

Hilandarissa on maailman vanhin ja merkittävin kokoelma serbialaisia käsikirjoituksia. Paljoakaan liioittelematta voi sanoa, että luostarin kirjasto on serbialaisen kulttuurin historian kehto. Lähes tuhannesta käsikirjoituksesta yli 80 % on slaavilaisia (muinaisslaavin serbialainen versio), loput kreikkalaisia. Vuodelta 1302 on säilynyt ohje, jonka mukaan jokaisessa luostarin ulkopuolella toimivassa keljassa on oltava evankeliumikirja, apostolien ja epistoloiden lukujaksot, Psalmtari, rukouskirja (*eukhologion*), liturgiakirja, lyhennetty *Oktoekhos*, lyhyempi *Triodion* suuren paaston palveluksiin, *Pentekostarion* pääsiäisen jälkeisen juhlakauden palveluksiin, *Minea* ja *Profetologion*. Pelkkä luostarin jumalanpalvelusrutiini vaatii siis melkoisen määrän kirjallisuutta. Lisäksi tarvitaan vielä ainakin pyhien elämäkertakokoelma *Synaksarion*, jota luetaan ruokailujen aikana.

Hilandarin luostarin oma serbialainen kirjallisuus alkoi luostarin perustajaisien Simeonin ja Savvan elämää, kuolemaa ja reliikkien siirtoa käsitelleistä kertomuksista. Näitä seurasivat serbialaisten kuninkaiden ja piispojen elämäkerrat sekä liturginen runous serbialaisten pyhien muistopäiviä varten. Serbialaisia käsikirjoituksia on usein kuvitettu ikonisten maalausten sijaan piirroksilla, jotka esittävät mielikuvituksellisia olentoja tai geometrisiä muotoja. Itseensä käsikirjoitusten tekijät sen sijaan viittasivat termeillä ”syntinen”, ”nöyrä” tai ”ei mainitsemisen arvoinen”. Keskiajalla Hilandarilla oli oma maineikas kirjoitustyöpajansa myös Athoksen pääkaupungissa Kariexsessa.²⁵

Kaikki serbialaisetkaan käsikirjoitukset eivät ole uskonnollisia. Esimerkiksi vuonna 1952 Hilandarin kätköistä löytyi lääketieteellinen koodeksi. Sen tekstit ovat peräisin eri ajoilta ja käsittelevät sisätauteja, tulehduksia, tarttuvia tauteja, toksikologiaa eli lääkkeiden ja myrkköjen vaikutusta ih-

²⁵ Yksityiskohtainen esitys: Todorovich 1989, 77–89.

miseen, lastentauteja ja leikkauksia. Koodeksin vanhin osa on 700 vuotta vanha urologinen teksti, jossa on eritelty kaikki mahdolliset virtsan koostumukseen, väriin, paksuuteen ja hajuun liittyvät seikat. Teoreettinen puoli periytyi Hippokratekseen. Munuaisen toimintaa ei vielä tunnettu, mutta munuaisiin ja virtsaamiseen liittyviä sairauksia oli eritelty noin sata erilaisista.²⁶

Vaikeat vuosisadat

Athoksen alamäki alkoi vuonna 1430, kun Pyhä vuori siirtyi osmaniturkkilaisten alaisuuteen, siis parikymmentä vuotta ennen Konstantinopolin kukistumista. Luostarit menettivät maaomaisuuttaan ja joutuivat maksamaan vuosittaista veroa. Tämä oli kuitenkin vasta alkusoittoa varsinaisille vaikeuksille.

Konstantinopolin valtaaminen (1453) ja Bysantin valtakunnan romahdaminen merkitsivät myös Athokselle vakavaa kriisiä. Keisarien taloudellista tukea ei enää tullut, ja yleinen ilmapiiri alkoi muuttua alistuneeksi ja pysähtyneeksi. Muutos näkyi pian kirjallisuuskulttuurissa. Konstantinopolin kukistumista seuraavilta vuosikymmeniltä on hyvin vähän koristeltuja käsikirjoituksia. Luostarit alkoivat kääntyä kaukaisempien alueiden ortodoksisten hallitsijoiden ja ruhtinaiden puoleen, mikä johti Valakian ja Venäjän vaikutuksen kasvuun.

1400-luvulla tapahtunutta romahdusta seurasi hidas ja työläs elpyminen, joka alkoi jo seuraavalla vuosisadalla. Käsikirjoitusten vertailu osoittaa kuitenkin, että entisen kaltaisia koulukuntia ei enää ollut. 1500-luvulta lähtien työt eivät ole oppimestarien johtamien isojen työpajojen tuotteita vaan yksinään toimineiden taiteilijoiden yksittäisiä tuotoksia, joita tehtiin olosuhteiden ehdoilla. Toisaalta tässä voi myös nähdä positiivisen puolensa: aikakauden töissä ilmenee viitteitä yksilöllisen luovuuden saamasta elintilasta. Esimerkiksi Ivironin 1600-luvun käsikirjoituksissa alkukirjainten koristelu on kekseliästä ja vaihtelevaa; vaikutteita lienee omaksuttu niin Venäjältä

²⁶ Gorgieva 2006, 30–37.

kuin lännestäkin.²⁷ Käytännössä työpajojen puute johti kuitenkin useimpiin siihen, että tyydyttiin helpommin tiettyihin perusaihelmiin. Näin ollen kuvien aihevalikoima supistui, ja monimutkaiset kuvat kävivät harvinaisiksi.

Pyhän vuoren kirjastojen suurin kriisiaika koitti 1600-luvulla, kun turkkilaisvallan lujittumisen ja kreikkalaisten olojen vaikeutumisen myötä myös Athos joutui vaikeuksiin. Kärsijöitä olivat nimenomaan kirjastot. Varojen hiipussa uusien käsikirjoitusten hankinta tyrehtyi, ja koulutettujen munkkien vähetessä kokoelmien hoito laiminlyötiin. Näin ollen osa materiaalista turmeltui. Kirjastonhoitajina saattoi toimia munkkeja, joilla ei ollut käsitystä siitä, miten kirjastoja hoidetaan. Kaikilla kirjastoilla ei edes ollut hoitajaa, ja tulojen puutteessa munkit saattoivat myydä niiden aineistoa välittömiin tarpeisiinsa. Tilanteen seurauksena tuhansia käsikirjoituksia myytiin länsimaisille keräilijöille, usein vieläpä pilkkahintaan. Kokoelmia verotti myös silkka hyväntahtoisuus: käsikirjoituksia lahjoitettiin auliisti yksityisille luostarien hyväntekijöille.²⁸ Kaiken huipuksi monissa luostareissa saatettiin talvisaikaan käyttää käsikirjoituksia sytykkeinä.

Rappio ei ollut kirkon syytä tai kreikkalaisten laiskuutta, vaan vääjäämätön seuraus osmanien politiikasta. Turkkilaiset pyrkivät tietoisesti rajoittamaan kristittyjen sivistystä ja kirkollista koulutusta. Tätä kuvaavat hyvin yritykset avata ortodoksia oppilaitoksia. Esimerkiksi 1600-luvulla Vatopeidin igumeni sopi Rooman-matkallaan koulun avaamisesta Athokselle yhteistyössä roomalaiskatolisten munkkien kanssa. Koulu avattiin Kariexsesa vuonna 1635 Nicholas Rossi-nimisen isän johdolla, mutta viitisen vuotta myöhemmin osmanit määräsivät koulun siirtymään Thessalonikaan, ja pian sen jälkeen koulu suljettiin.²⁹

Luostarit pyrkivät välttämään vastakkainasetteluiden kärjistymistä ja neuvottelemaan sulttaanin ja hänen edustajiensa kanssa. Neuvotteluja voitiin käydä hyvässä itämaisessä hengessä: myönnytyksiä saattoi saada, mutta ne maksoivat paljon ja niiden voimassaoloaika saattoi jäädä lyhyeksi.

²⁷ Galavaris 2002, 95.

²⁸ Speake 2004, 134.

²⁹ Runciman 1968, 232–233. Speake 2004, 134.

Ajan johtava käsikirjoituskeskus oli Ivironin luostari, joka värväsi 1600-luvun ensimmäisellä puoliskolla lukuisia ajan parhaita kirjureita ja kuvittajia niin Athokselta kuin ulkomailtakin.³⁰

1600-luvun käsikirjoitusten erityispiirteenä voidaan mainita hopeoinnin yleistyminen. Hopea antaa kevyen ja sulavan vaikutelman, koska se kiiltää kultausta vähemmän. Koristeluun alkoi tulla myös geometrista ornamenttiikkaa, jossa voi nähdä islamilaisen kulttuurin vaikutteita. Vaikutteillekin siis Athoksella oli avoimuutta, mutta vain tietyissä määrin. Jos vaikutteet saattoivat palvella traditiota, niitä voitiin hyödyntää, mutta tradition valtavirrasta ei horjuttu. Toisaalta geometrinen ornamenttiikka ei sinänsä ollut muslimien keksintöä, vaan sillä oli myös pitkä kristillinen historiansa. Osmanien arkkitehtuurista ja taiteesta suuri osa oli itse asiassa armenialaisten mestarien työtä.

Oppineitakin munkkeja oli myös vaikeina vuosina, mutta nämä olivat poikkeuksia. Paras tilanne oli isoimmissa luostareissa, erityisesti Vatope-dissa ja Ivironissa. Kuuluisin tuon ajan kirjoitelma on Agapios Landoksen ”Syntisten pelastus” (1641), joka painettiin Venetsiassa. Teos on sikäli erikoinen, että se on lähinnä ortodoksisempaan asuun muokattu kooste latinankielisestä roomalaiskatolisesta hengellisestä kirjallisuudesta.³¹ Kaikesta huolimatta kirja on säilyttänyt merkittävän asemansa, sillä sitä luetaan Kreikassa vielä nykyäänkin. Agapios laati myös teoksen maanviljelyksestä – höystettynä lääketieteellisillä neuvoilla. Hän esittäytyi kirjoissaan ”Pyhälä vuorella oppinsa saaneena”.

1700-luvun tunnetuin ja luetuin kirjoittaja oli Kseropotamoksen luostarin munkki Kaisarios, joka tuotannossaan yhdisti aikalaiskuvausta ja hengellisyyttä. Teoksessaan ”Armon puutarha” hän kertoi matkastaan Tonavan pohjoispuolisilla ortodoksisilla alueilla keräämässä rahoitusta luostarilleen. Hän kuvaili myös Pyhän vuoren elämää ja kauneutta: ”Oletko väsynyt kelaasi? Mene ulos ja kävele erämaan kaiken kauneuden halki. Mene lähteelle,

³⁰ Galavaris 2007, 25.

³¹ Agapios käytti erityisesti Cesarius Heisterbachilaisen teosta *Dialogus miraculorum*. Ks. Hausherr 1947, 26–29 ja Ware 1964, 16.

mene rannikolle: se on täynnä ihanuutta, sen näkeminen on mahtava ilo.”³² Kaisarios tunnetaan myös teoksista ”Hengellinen pöytä” (1778) ja ”Naisten peili” (1766), jonka hän laati vankilassa. Siinä hän kuvasi naisten roolia pyhissä kirjoituksissa ja historiassa. Hänen tyyliään ja ajatteluaan on luonnehdittu sekoitukseksi valistusaatetta ja bysanttilaista traditiota.³³ Kuvaus sopii ajan kreikkalaiseen ilmapiiriin laajemminkin. Elettiin vielä ortodoksisen yhtenäiskulttuurin aikaa, jossa kaikki oli kristillistä – valistusaatekin.

Turkkilaisvallan ajan kuuluisimmaksi ja merkittävimmäksi hahmoksi nousi lopulta Nikodemos Athosvuorelainen (Hagioriitti, k. 1809), jonka laaja kirjallinen tuotanto oli ytimeltään patristisen hengen päivittämistä uuden ajan kontekstiin. Turkkilaisvallan takia hänen kirjojaan jouduttiin painamaan Euroopassa, ja osa saatiin painoon vasta Kreikan itsenäistyttyä. Siinä mielessä hän on käytännössä 1800-luvun kirjailija, vaikka kirjoittikin tuotantonsa valtaosan 1700-luvun puolella.

Laajemmassa katsannossa voidaan sanoa, että se, mitä noina aikoina kirjoitettiin, oli sivuseikka sen rinnalla, että jotain ylipäätään kirjoitettiin. Kristillisten koulujen toimintaa oli tukahdutettu, ja muslimien kulttuurillinen dominanssi oli omiaan myötävaikuttamaan islamin leviämiseen. Tämä taas oli koko kreikkalaisen kansan olemassaoloa koskettava uhka. Käsikirjoituksia kopioineet kirjurit itse asiassa kävivät hiljaista taistelua lukutaidon säilymisen puolesta. Kirjakielen, kirjoittamisen ja kirjallisuuden hengissä pitäminen merkitsi yhtäältä katkeamatonta yhteyttä Bysanttiin ja aina hellenistisen sivistyksen alkulähteille, toisaalta kreikkalaisen sivistyksen uuden elpymisen mahdollisuutta. Tämän periaatteellisen merkityksen lisäksi kirjoilla oli tietysti käytännön hengellinen hyöty aikansa yleisölle.

Kaiken kaikkiaan kreikkalaista kulttuurielämää turkkilaisvallan aikana voisi luonnehtia nihkeäksi. Athoksella oli oma roolinsa henkisen vastarinnan vahvistamisessa. Jotkut Athoksen munkit, kuuluisimpana näistä Kosmas Aitolialainen, tekivät kirkollista kansanvalistustyötä. Kun kreikkalaisten parissa alkoi nousta islamilaistumisen vastaista liikehdintää, Athos

³² Speake 2004, 135. Kaisarios tunnetaan myös siviilnimellään Konstantinos Dapontis.

³³ Merry 2004, 97–98.

toimi eräänlaisena selkänोजना, jossa käytiin oppimassa omaa kulttuuria ja hengittämässä Bysantin kadonnutta loistoa. Muistoksi tästä kirjastojen kätköihin on jäänyt kopioita, joiden tekijöinä olivat Athoksella väliaikaisesti viipyneet pappismunkit.

Vuonna 1749 Athokselle perustettiin akatemia, jossa klassisilla kielillä oli keskeinen osuus. Sen johtajaksi tuli eurooppalaista valistusajan ajattelua omaksunut ja soveltanut Korfun (Kerkyran) arkkipiispa Eugenios Bulgaris, hienostunut filosofinen ajattelija, jonka luentoja kuunteli parhaimmillaan toistasataa nuorukaista. Athokselle näytti jo sarastavan uusi aikakausi, mutta turkkilaisetkin huomasivat tämän: vain neljän vuoden toiminnan jälkeen koulu määrättiin suljettavaksi.

Pyhän vuoren käsikirjoituskokoelmat olisivat moninkertaiset ilman Athosta kohdanneita onnettomuuksia. Kokoelmia ovat verottaneet ennen muuta tulipalot ja ryöstöretkeläiset. Turkkilaiset merirosvot ryöstivät ja hävittivät käsikirjoituksia niiden kansien kulta- ja hopeakoristeiden takia. Vielä vuonna 1822 turkkilaiset tuhosivat noin tuhat käsikirjoitusta. Aiempien vuosisatojen tuhojen määrää ei ole edes mahdollista määritellä yhtä tarkasti.

Itsenäisen Kreikan aika

Pitkän osmanikauden jälkeen kreikkalaisille avautui lopulta mahdollisuus itsenäisyyteen. Kun itsenäistymissota puhkesi vuonna 1821, munkit joutuivat vaikean tilanteen eteen. Yhtäältä he olivat sitoutuneita evankeliumin ihanteisiin, väkivallattomuuteen ja aseettomuuteen, toisaalta heillä oli pitkän kokemuksen tuoma tietoisuus siitä, että turkkilaisten alaisuuteen jääminen merkitsisi todennäköisesti koko kreikkalaisortodoksisen kirkon ja kulttuurin hidasta tuhoa. Kaiken lisäksi tuho olisi saattanut muodostua jopa hyvinkin nopeaksi, kuten hieman myöhemmin armenialaisille tapahtuikin. Käytännössä Athoksen nuoret munkit olivat enimmäkseen vastarintaan nousemisen kannalla ja vanhemmat olivat varovaisempia: Pyhä vuori oli saanut olla suhteellisen rauhassa, ja epäonnistuneen kapinan ymmärrettiin voivan johtaa luostarien totaaliseen tuhoamiseen.

Koska kyse oli koko kreikkalaisortodoksisuuden kohtalosta, jopa munkkien aseettomuudesta oltiin lopulta valmiita tinkimään, vaikka tämä olikin vastoin evankeliumin ja kirkon kanonien selkeää periaatetta. Suurimpien luostarien igumenit asettuivat tukemaan itsenäistymissotaa ja munkkeja lähti mantereelle taistelemaan. Jotkut luostarit varautuivat taistelemaan itsekin, mutta lopulta Pyhä vuori päätti kuitenkin antautua turkkilaisille ja päästää näiden joukot alueelle. Turkkilaiset olivat Pyhällä vuorella vuoteen 1830 saakka. Luostareita tyhjennettiin sekä erilaisten rangaistusmaksujen avulla että ryöstämällä. Muutamassa vuodessa munkkien määrä putosi kolmesta tuhannesta alle kuudensadan. Tämä oli koko Athoksen ja samalla myös sen kirjastojen synkin vaihe. Athokselta muualle hajaantuneet munkit veivät samalla mukanaan suuren määrän käsikirjoituksia. Valtaosa näistä kuitenkin saatiin takaisin itsenäistymissodan jälkeen.

1830-luvulla Pyhä vuori alkoi saada tukea uudesta, itsenäisestä Kreikasta. Athokselle koitti uuden nousun mahdollisuus. Käännä näkyy myös käsikirjoitusten historiassa. Luostareissa oli alettu järjestää ja luetteloida dokumentteja jo 1700-luvun lopulla, ja 1800-luvulla tilanne alkoi hiljalleen kohentua. Venäläiset, kreikkalaiset ja läntiset tutkijat alkoivat julkaista katalogejia *Athoksen aktoista*. Samalla laadittiin luetteloita luostarien ikoneista ja sakraaliesineistä.

Vielä 1700-luvulla länsieurooppalainen matkailija nykyisen Kreikan alueella oli harvinainen näky – Athoksesta puhumattakaan. Kreikan itsenäistyttyä tilanne alkoi muuttua tässäkin suhteessa. Merirosvojen ajan päätyttyä käsikirjoituksia alkoivat verottaa eurooppalaiset keräilijät. Athoksen käsikirjoituksia on käytännöllisesti katsoen kaikissa Euroopan suurissa kirjastoissa. Kuvaavaa on, että Athoksen varhaisimman tunnetun erakon, 800-luvun Pietari Athoslaisen elämäkerran viidestä varhaisimmasta käsikirjoituksesta kaksi on Pariisissa, yksi Roomassa ja vain kaksi ”kotonaa” Suuressa lavrassa.³⁴

Kun nuori lordi Robert Curzon saapui Athokselle vuonna 1837, hän hämmästeli valtaisia käsikirjoituskokoelmia ja toivoi löytävänsä niistä antiikin klassisen kirjallisuuden kadonneita merkkiteoksia. Kadonneita klas-

³⁴ Lake 1909, 9–10.

sikkoja ei löytynyt, mutta lordi vaikutti suuresti näkemästään. Hän osti melkoisen määrän käsikirjoituksia, jotka myytiin hänelle punnittavana ki-
lotavarana. Curzonin ostokset ovat nykyään British Libraryn kokoelmissa. Tuolloin ainoastaan Ivironin luostari kieltäytyi myymästä hänelle käsikir-
joituksia. Curzon pääsi kyllä tutustumaan Ivironin luostarin kirjastoon, joka sijaitsi tuolloin pääkirkon (*katholikon*) narteksin eli esisalin yläpuo-
lella.³⁵

Ivironin kirjaston erikoinen sijainti johtunee siitä, että kyseessä on tu-
lipalon sattuesa luostarin turvallisin paikka. Kirjasto voi olla myös eril-
linen rakennus luostarin sisäpihalla, kuten Suuressa lavrassa. Yleensä ne
ovat kuitenkin ahtaita varastohuoneita luostarin pääkirkkoa ympäröivien
rakennusten uumenissa. Nykyään monissa luostareissa kuten Simonopet-
rassa kirjasto ei ole ainoastaan varastohuone vaan myös käyttömukava mo-
derni lukutila.

Länsimaisille tutkijoille Athoksen kirjastot ovat tarjonneet ainutlaatui-
sia seikkailuja ja tutkimusmatkoja. Kirjaston oven avautuessa edessä saattoi
olla mitä vain: siistejä hyllyrivejä tai totaalinen kaaos. Riley kuvaa matka-
kirjassaan käyntiään Suuren lavran kirjastossa 1800-luvulla. Kirjastonhoi-
taja oli poissa, eikä luostarissa kukaan muu osannut sanoa, mitä kirjastossa
oli. Riley silmäili hyllyjä ja tarttui sattumanvaraisesti evankeliumikirjaan; se
oli kauniisti kuvitettu ja lopussa oli omistuskirjoitus, jonka oli allekirjoitta-
nut keisarinna Irene (797–802).³⁶

Pyhän Paavalin luostarin kirjastossa Rileytä odotti toisenlainen yllätys:
Curzonin viisi vuosikymmentä aiemmin kuvailemat 200 bulgariaalaista ja
serbialaista käsikirjoitusta olivat tyystin kadonneet kirjastosta jälkiä jättä-
mättä, eikä kukaan luostarissa tiennyt niistä mitään. ”Ehkä venäläiset ovat
vieneet ne”, eräs munkki arvaili, ”tai ehkä ne on hävitetty”. Dionysioksen
luostarissa kirjastonhoitaja puolestaan oli aina saavuttamattomissa eikä
näyttäytynyt tutkijoille; nämä alkoivat jo uskoa, että kyseessä oli jonkinlai-
nen taruolento tai haltija, jota ei ollut edes mahdollista nähdä kuolevaisin

³⁵ Curzon 1865, 368–372.

³⁶ Riley 1887, 182–183.

silmin.³⁷ Käsikirjoitusten kanssa elämäntyönsä tehneille tutkijoille tällaisten kokemusten voi kuvitella olleen hyvin unenomaisia: joskus huumaavan onnellisia, toisinaan painajaismaisia. Kirjastoissa saattoi olla myös muunlaisia yllätyksiä. Esimerkiksi serbialaisen Hilendarin luostarin kirjastossa säilytettiin erakkomunkkien kilvoitusrautoja ja -kahleita. Iso-Britannian kirjastoihin tottuneiden Curzonin ja Rileyn silmissä tällaiset olivat varmasti makaaberi näky.

Athoksen käsikirjoituksia valokuvasi ensimmäisen kerran venäläinen tutkija Pjotr Ivanovitš Sevastjanov vuonna 1857. Brittiläinen professori Kirsopp Lake, joka teki elämäntyönsä Leidenissä ja Harvardissa, kartoitti suuren määrän Uuden testamentin tekstejä ja kopioi niitä huomattavan määrän vuonna 1899.

Maailmansotien jälkeen Pyhällä vuorella alkoi käydä yhä enemmän tutkijoita. Saksalainen Franz Dölger kuvasi keisarillisia bullia (*khrysobullon*) ja muita virallisia asiakirjoja vuonna 1942. Pariisilainen roomalaiskatolinen oppinut Marcel Richard kuvasi vuonna 1951 lähes 10 000 otosta.³⁸ Vuosina 1952–1953 kuvattiin mikrofilmille 209 Raamatun käsikirjoitusta, joista osa oli georgiankielisiä, sekä Uuden testamentin apokryfitekstejä, Johannes Damaskolaisen ja Theofylaktos Bulgarialaisen kirjoituksia, kirjeitä ja musiikkiin liittyviä käsikirjoituksia. Miniatyyreja on kuvattu erilaisiin tutkimus- ja julkaisuprojekteihin (mm. Kurt Weitzmann). Toisen maailmansodan aikana mantereelta evakuoitiin jonkin verran käsikirjoituksia Athokselle, ja osa näistä lienee edelleen sillä tiellään.

Kuvaavaa on, että tutkijat tulivat pitkään Athoksen ja kreikkalaisortodoksisen maailman ulkopuolelta. Athoksen kirjastoissa 1880-luvulla kierrellyt Athelstan Riley totesi, että Vatopedia ja venäläistä luostaria lukuun ottamatta koko Pyhällä vuorella kenelläkään ei ollut edes juolahtanut mieleen, että käsikirjoituksia voisi lukea.³⁹ Veljestöjen oma kiinnostus käsikirjoituksiin alkoi viritä 1900-luvun kuluessa, ja asiat ovat alkaneet muuttua

³⁷ Riley 1887, 218, 296.

³⁸ Richard 1952, 48–80.

³⁹ Riley 1887, 182.

perinpohjaisesti. Käsikirjoitusten virtaaminen pois Athokselta on tyrehtynyt, ja on jopa pieniä merkkejä virran kääntymisestä, sillä joitain hämäräperäisiä reittejä länteen kulkeutuneita käsikirjoituksia on viime vuosina palautettu Pyhälle vuorelle.⁴⁰

Työtä on vielä paljon tekemättä, mutta tällä hetkellä suunta vaikuttaa mainiolta. Erinomainen esimerkki on Vatopedin luostariin kytköksissä oleva *Pemptusia*-media (lehti, net, radio) ja sen tutkimuksellisempi sisarjulkaisu, aikakauskirja *Analogia*, jotka edustavat hyvää akateemista tasoa ja kulttuurillisesti avointa otetta. 1900-luvun loppupuolella tapahtunut Athoksen uusi nousu on muuttanut myös käsikirjoitusten elämän. Kirjastoja on kunnostettu ja rakennettu, ja luostarien kokoelmiin on hankittu runsaasti uutta kirjallisuutta. Käsikirjoituksista on alettu huolehtia paremmin: niitä konservoidaan ja luetteloidaan, niitä on alettu tutkia ja julkaista. Suuri osa käsikirjoituksista on lisäksi kuvattu mikrofilmeille. Thessalonikin patriarkaallinen instituutti on kuvannut ja julkaissut tärkeimpiä kuvitettuja käsikirjoituksia.

Maailma kuitenkin muuttuu nopeasti. Ennen kuin mikrofilmausprojekteja oli saatu vietyä loppuun, koko menetelmä vanhentui ja siirryttiin käsikirjoitusten digitalisointiin. Vuodesta 2016 alkaen tällä rintamalla on tapahtunut paljon. Tämän kehityksen johtotähtiä on ollut Ksenofontoksen luostari, jonka digitointiprojektia on ollut toteuttamassa myös suomalainen isä Damaskinos (Olkinuora).⁴¹ Lopulta hankkeeseen osallistui kaksitoista Pyhän vuoren luostaria, ja Euroopan Unioni lähti tukemaan projektia. Alkuvuodesta 2020 saatiin julkaistua valtaisa sähköinen arkisto, jossa on yli 300 000 digitoitua kohdetta: käsikirjoituksia, pyhiä kuvia ja esineitä.⁴² Tämä avaa täysin uuden luvun käsikirjoitusten historiassa, sillä sähköisessä muodossa niistä yli tuhannen vuoden odotuksen jälkeen tulee kuin tuleekin koko maailman omaisuutta.

⁴⁰ 1000 vuotta vanhan kuvitetun evankeliumikirjan tapaus: Ferreri 2015.

⁴¹ Olkinuoran haastattelu tästä aiheesta: Venhe 2020.

⁴² <https://repository.mountathos.org>

Suurelle yleisölle käsikirjoitukset tulivat konkreettisesti tutuiksi ensimmäisen kerran vasta vuonna 1997, kun Athoksen aarteita esiteltiin Thessalonikin näyttelyssä. Pyhän vuoren isät eivät ole juuri innostuneet pyhien esineiden esittelemisestä maailman museoissa, mutta yllättäen seuraava merkittävä näyttely saatiin Helsinkiin 2006–2007. Tennispalatsin Athos-näyttely muodostui paitsi suosituksi myös syvästi elämykselliseksi: monet kertoivat palanneensa tilaan useamman kerran hiljentymään ja mietiskelemään. Näyttelyä varten tuotettu athoslaisen kirkon bysanttilainen lattiajäljitelmä puolestaan jatkaa elämäänsä kulttuurikeskus Sofian kappelin lattiana.

Lopuksi voidaan kysyä, olisiko mahdollista, että tulevaisuudessa Athoksen kirjastojen kätköistä vielä paljastuisi jotain uutta. On varsin epätodennäköistä, että kirjastojen kätköistä löytyisi enää mitään totaalaisia jättiyllätyksiä – sellaisia kuten *Didakhen* eli ”Apostolien opin” löytyminen Jerusalemissa oli 1800-luvulla.

Sen sijaan jo kertaalleen luetteloidut käsikirjoitukset voivat tarjota yllätyksiä, kuten Damaskinos (tuolloin vielä: Jaakko) Olkinuoran taannoinen väitöskirjatutkimus osoitti.⁴³ Olkinuora löysi Jumalansynnyttäjän temppeliintuomisen juhlan käsikirjoituksia, jotka otsikon perusteella olivat tavanomaista hymnografiaa mutta joiden sisältö olikin tyystin eri kuin kirkossa käytössä olevien. Vastaavaa ”vaihtoehtoista hymnografiaa” voisi olettaa olevan kirjastoissa enemmänkin, ja sama saattaisi koskea myös joitain patristisia tekstejä, joiden sisällä kenties piilee vielä yllätyksiä.

Lisäksi saattaisi olla realistista odottaa hieman toisenlaisia löytöjä. On merkillepantavaa, että Athoksen käsikirjoitukset edustavat tismalleen sitä aikakautta, jonka ortodoksisesta ajattelusta ei maailmalla tiedetä juuri mitään. Vuosien 900–1800 väliseltä ajalta yleisessä tietoisuudessa on oikeastaan vain kaksi kreikkalaisortodoksisista kirjoittajaa, Simeon Uusteologi ja Gregorios Palamas. Lähes kaikki muu odottaa vielä tutkimustaan ja po-

⁴³ Olkinuora 2015.

pularisointiaan. Tähän nähden on surkuteltavaa, että suuri osa tutkijoiden kiinnostuksesta Athoksen käsikirjoituksiin on kohdistunut raamatunteksteihin: kaikkien tuntemia raamatunlauseita tutkitaan uudelleen ja uudelleen, vaikka kokonaisia aikakausia lepää lähes koskemattomana. Kaiken järjen mukaan tutkimuksen painopiste tulee jossain vaiheessa muuttumaan oleellisesti.

Mitä Athoksen omaan kulttuuriin tulee, voidaan sanoa, että kaikkien aikojen paras kukoistuskausi on meneillään juuri tällä hetkellä. Milloinkaan ennen Athoksella ei ole voitu kirjoittaa ja maalata yhtä paljon kuin nykyään. Athoksen kulttuuriperinnöstä ja karismaattisista vanhuksista ilmestyy valtaisasti kirjoja, ja niitä myös käännetään ahkerasti. Ainoa ulkoinen uhka Athoksen elämänmenolle näyttäisi olevan turismi, ja senkin virtaa on ainakin toistaiseksi onnistuttu kontrolloimaan. Hiljaa soljuvista matkailijapuroista huolimatta – ja osin niiden ansiosta – Pyhän vuoren kirjoittajilla ja maalareilla on nykyään paljon parempi työrauha kuin useimilla esi-isillään.

Kirjallisuutta

- Allison 1996 = Robert W. Allison, ”The Libraries of Mt Athos: The Case of Philotheou”, teoksessa Anthony Bryer & Mary Cunningham (toim.), *Mount Athos and Byzantine Monasticism. Papers from the Twenty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, March 1994*, Lontoo & New York 1996, 135–154.
- Bovon, Bouvier & Amsler 1999 = François Bovon, Bertrand Bouvier & Frédéric Amsler (toim.), *Acta Philippi. Textus I–II. Commentarius* (Corpus christianorum apocryphorum 11–12), Turnhout 1999.
- Casey 1931 = Robert Pierce Casey, *Serapion of Thmuis Against the Manichees* (Harvard Theological Studies 15), Cambridge, Massachusetts 1931.
- Curzon 1865 = Robert Jr. Curzon, *Visits to the Monasteries of the Levant*, Lontoo 1865.
- Ferreri 2015 = Eric Ferreri, ”Duke Libraries Returns Byzantine Manuscript to Original Home in Greece”, *Duke Today* (January 5, 2015) [<https://today.duke.edu/2015/01/greekmanuscript>, luettu 25.5.2021].
- Fitschen 1992 = Klaus Fitschen, *Serapion von Thmuis. Echte und unechte Schriften sowie die Zeugnisse des Athanasius und Anderer*, Berliini 1992.
- Gabashvili 2001 = Timothy Gabashvili, *Pilgrimage to Mount Athos, Constantinople and Jerusalem 1755–1759*, Surrey 2001.
- Galavaris 2002 = George Galavaris, *Holy Monastery of Iveron. Illustrated Manuscripts*, Athos 2002.
- Galavaris 2007 = George Galavaris, ”Production and Circulation of Illuminated Manuscripts on Mount Athos”, teoksessa Γιώργος Γαλάβαρης (toim.), *Athos, la Sainte Montagne. Tradition et renouveau dans l'art* (Αθωνικά Σύμμεικτα 10), Ateena 2007, 13–40.
- Gorgieva 2006 = Gordana Subaric Gorgieva, ”Kidney Disease in Medieval Serbian Manuscripts from the Chilandar Monastery (Mount Athos, Greece)”, *Journal of Nephrology* 19, Suppl. 10 (2006), 30–37.
- Hausherr 1947 = Irenée Hausherr, ”Dogme et spiritualité orientale”, *Revue d'ascétique et de mystique* 23 (1947), 3–37.

- Lake 1907 = Kirsopp Lake, *Facsimiles of the Athos Fragments of the Shepherd of Hermas*, Oxford 1907.
- Lake 1909 = Kirsopp Lake, *The Early Days of Monasticism on Mount Athos*, Oxford 1909.
- Lingas 1996 = Alexander Lingas, ”Hesychasm and Psalmody”, teoksessa Anthony Bryer & Mary Cunningham (toim.), *Mount Athos and Byzantine Monasticism. Papers from the Twenty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, March 1994*, Lontoo & New York 1996, 155–168.
- Maksimos Tunnustaja = Michel-Jean van Esbroeck (käänt.), *Maxime le Confesseur. Vie de la Vierge* (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 479), Louvain 1986.
- Oikonomides 1988 = Nicolas Oikonomides, ”Mount Athos: Levels of Literacy”, *Dumbarton Oaks Papers* 42 (1988), 167–178.
- Olkinuora 2015 = Jaakko Olkinuora, *Byzantine Hymnography for the Feast of the Theotokos* (Studia Patristica Fennica 4), Helsinki 2015.
- Richard 1952 = Marcel Richard, ”Rapport sur une mission d’études en Grèce (29 août – 29 novembre 1951)”, *Bulletin d’information de l’Institut de recherche et d’histoire des textes* I (1952), 48–80.
- Riley 1887 = Athelstan Riley, *Athos Or. The Mountain of the Monks*, Lontoo 1887.
- Robinson & Lambros 1888 = Joseph Armitage Robinson & Spyridon Lambros, *A Collation of the Athos Codex of the Shepherd of Hermas*, Cambridge 1888.
- Rudberg 1956 = Stig Yngve Rudberg, ”Les manuscrits à contenu profane du Mont-Athos”, *Eranos* 54 (1956), 174–185.
- Runciman 1968 = Steven Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge 1968.
- Seppälä 2006 = Serafim Seppälä, *Tuomaan teot* (Suomen eksegeettisen seuran julkaisuja 91), Helsinki 2006.
- Seppälä 2010 = Serafim Seppälä, *Elämän äiti*, Helsinki 2010.
- Seppälä 2017 = Serafim Seppälä, *Keisarin edessä*, Helsinki 2017.
- Seppälä 2018 = Serafim Seppälä, ”Deacons in *Acts of Thomas* and Related Syriac Literature”, teoksessa Bart J. Koet, Edwina Murphy & Esko Ryökäs (toim.), *Deacons and Diakonia in Early Christianity. The First Two Centuries*, Tübingen 2018, 227–243.

- Speake 2004 = Graham Speake, *Mount Athos. Renewal in Paradise*, New Haven 2004.
- Todorovich 1989 = Slavko P. Todorovich, *The Chilandarians. Serbian Monks on the Green Mountain* (East European Monographs 264), New York 1989.
- Tsigaridas 2007 = Euthymios N. Tsigaridas, "L'art au Mont Athos à l'époque Byzantine à la lumière de nouvelles trouvailles. Le rôle de Constantinople et de Thessalonique", teoksessa Γιώργος Γαλάβαρης (toim.), *Athos, la Sainte Montagne. Tradition et renouveau dans l'art* (Αθωνικά Σύμμεικτα 10), Ateena 2007, 41–62.
- Venhe 2020 = Nina Venhe, "Tekstejä luostarin uumenista tutkijoiden ulottuville", Uef.fi 23.9.2020 [<https://www.uef.fi/fi/artikkeli/teksteja-luostarin-uumenista-tutkijoiden-ulottuville>, luettu 31.5.2021].
- Ware 1964 = Timothy Ware, *Eustratios Argenti. A Study of Greek Church under Turkish Rule*, Eugene 1964 [uusintapainos 2014].
- Wobbermin 1898 = Georg von Wobbermin, *Altchristliche liturgische Stücke aus der Kirche Aegyptens nebst einem dogmatischen Brief des Bischofs Serapion von Thmuis* (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur 17), Leipzig 1898.